

בר-אילן

דת, חברה ומדינה במשנתו ההלכתית של

הרב צבי פסח פראנק

נתנאל אורבך

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך

בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר-אילן

תשע"ט

רמת גן

תקציר

הרב צבי פסח פראנק (1873; קובנה - 1960; ירושלים) כיהן כרבה של ירושלים משנת תרצ"ו עד לפטירתו בשנת תשכ"א. שנים אלו היו משמעותיות ביותר ליישוב היהודי בארץ ישראל, תחילתן בשלטון המנדט הבריטי וסופן בשלטון בכינון מדינת ישראל.

בשנים אלו, בהן עוצבה דמותה הדתית הרוחנית של מדינת ישראל, היה הרב פראנק לעמוד התווך המרכזי בהבעת עמדה ברורה ביחס לסוגיות שעמדו על הפרק בימים ההם.

במבט ראשון, מתקבל הרושם שהתנהלותו בסוגיות מרכזיות בציבוריות הישראלית באותם הימים הייתה מורכבת ואף לעיתים סותרת.

לדוגמה: הוא הגדיר את מלחמות ישראל כמלחמות מצווה, אך נמנע להתיר גיוס בחורי ישיבה לשורות הצבא. בהצהרת בלפור ובהקמת המדינה ראה במפורש תהליך גאולי, אך פעל רבות כדי למנוע את השתלטות הממסד הציוני-חילוני על חיי היהודים בארץ ישראל, הדרך הסבירה להקמת מדינה יהודית. הוא היה מקורב לרב אברהם יצחק קוק - תמך בעקרונותיו ההלכתיים והאידיאולוגיים והביא לידי בחירתו לרבה הראשי של ירושלים בניגוד לרבני היישוב הישן, אך מנגד הוכר כאחד מבכירי תלמידי החכמים בני היישוב הישן האנטי-ציוני וכסמכות הלכתית עליונה בין רבני העדה החרדית.

דרך מקרי מבחן נבחרים יאופיינו דעותיו ויחסו של הרב פראנק אל מרכיבים מרכזיים בגיבוש צביונה של המדינה בראשית דרכה, כדוגמת היחס להתיישבות העובדת, היחס לחברה בישראל בעת קיבוץ הגלויות, היחס לממסד השלטוני ועוד.

שיטת המחקר היא בעיקר עיונית - עיון בפסקיו ההלכתיים של הרב פראנק, השוואת מקורות הלכתיים שונים בכתביו והשוואה בין פסיקותיו לפסיקות רבנים בני דורו. כל זאת בניסיון להבחין האם רובד רעיוני ממלא תפקיד בפסיקתו, תוך כדי ניתוח הלכתי של הדברים והשוואתם לדבריהם של פוסקים אחרים שדנו בסוגיות שנבחרו. הבדיקה ההלכתית נעשתה על רקע שרטוט הנסיבות ההיסטוריות מולם כתב הרב פראנק.

שער ראשון: פרקי חיים

בפרק הראשון נעסוק בפרקי חייו של הרב פראנק, כדי לעמוד על הרקע האינטלקטואלי - דתי - השקפתי שלו שהתעצב בסביבת החיים בה גדל.

בנוסף, נסקור את התנהלותו הציבורית מההיבט ההיסטורי, וניווכח שאישיותו הייתה מורכבת משילובים שונים של מגמות הנראות לכאורה כסותרות.

השילוב הראשוני בחייו החל עוד בבית הוריו ובסביבה בה גדל, בהם שילבו בין לימוד עיוני מעמיק לצד לימוד מוסר מבית מדרשו של הרב ישראל סלנט; שילוב בין לימוד תורה בישיבות ליטא לבין רעיון הציונות ובניין הארץ, בהשתייכות אביו לאגודת 'חיבת ציון'.

השילוב בין התורה לבין רעיון יישוב הארץ ובניינה, הביאו את הרב פראנק בהמשך חייו בארץ ישראל להכרה שיש ליצור חבירה בין תלמידי החכמים בני היישוב הישן לאנשי ההתיישבות בני היישוב החדש. הכרה זו הביאה אותו לקרוא תיגר ולהתנגד למגמות שונות אותן הובילו זקני רבני היישוב הישן, ובכך להביא לבחירתו של הרב אברהם יצחק קוק לרבה של ירושלים וארץ ישראל, ותמיכה בעמדותיו האידיאולוגיות ביחס להתיישבות העובדת והרבנות הממלכתית במדינה.

הצורך בשילוב בין עמדת ההלכה לבין מימושה בחיי המעשה הנרקמים בארץ, במדינה ומוסדותיה, היו רצונו ומגמתו של הרב פראנק - שמוסדות המדינה יתנהלו על פי חוקת התורה. כאשר דברים אלו לא באו לידי מימוש מצד מנהיגי המדינה, ראה הרב פראנק לנכון להעמידם על טעותם, ולעיתים אף בצורה חריפה. אמנם, אין בהערות אלו חוסר הכרה או חזרה מהעמדה הברורה שלו הרואה בתקומת המדינה את 'ראשית צמיחת גאולתנו', ודווקא מתוך עמדה זו המכירה במדינה כמהלך אלוקי יכול היה להביע את דעתו על התנהלות הממשל ומוסדות המדינה.

בהמשך המחקר, כאשר נתמקד בסוגיות הלכתיות שונות שעמדו על סדר היום הציבורי במדינה, נשוב ונבדוק האם אכן פסיקותיו ההלכתיות והציבוריות הושפעו מעמדותיו האידיאולוגיות.

שער שני: הלכות מדינה

בפרק השני, נתמקד בסוגיות הלכתיות שונות שהמכנה המשותף בניהן הוא יחסו של הרב פראנק למדינה ולמוסדותיה השלטוניים.

נבחן חמש סוגיות הלכתיות שעוררו דיון הלכתי בראשית התהוותה של המדינה, בעיקר כחלק מהתמורות שחלו בעקבות קיבוץ הגלויות של קהילות שונות לארץ ישראל - שינוי מבטא התפילה; איחוד מנהגי השחיטה; צירוף הקראים לעדת ישראל, יחס ללשון העברית בתפר שבין יהדות ללאום והיחס לשירות צבאי לכלל העם כחלק מהשותפות במדינה.

נבחן גם אם עמדו שיקולים אידיאולוגיים - דתיים בבסיס דיונים ההלכתיים, הן אלה של הרב פראנק והן את שיקוליהם של החולקים עליו.

פרק זה מתחלק לארבעה נושאים:

בנושא הראשון, 'הרכוש הנטוש - בין הלכה לדיפלומטיה', עסקנו בסוגיית מעמדו של הרכוש הנטוש שהותירו ערבים אחריהם במלחמת השחרור ושהמדינה הכריזה עליהם עליו כנכסי נפקדים והותירה אותם בבעלותם. בשאלת מעמדו ההלכתי של רכוש זה, נחלקו הרב הראשי דאז הרב עוזיאל והרב פראנק.

מתוך ניתוח המחלוקת ההלכתית בשתי צורות הגענו למסקנה שבבסיס המחלוקת ההלכתית עומדת היא שאלה עקרונית, שאינה בהכרח שאלה הלכתית - שאלת היחס בין המציאות ההלכתית כפי שניכר מהשטח לבין ההתנהלות הדיפלומטית של מוסדות השלטון.

מסקנתו ההלכתית של הרב פראנק היא שהרכוש הנטוש הוא בבעלות ישראל בעקבות כיבוש המקום בידי צה"ל, גם אם הממשל מכריז על אי-רצונו לקניין רכוש זה.

מתוך נימוקי התשובה עולה העיקרון אותו הוא קובע, שבמקום שמתגלה סתירה בין הצהרותיה הדיפלומטיות של הממשלה לבין המציאות ההלכתית יש לתת משקל מכריע להלכה.

בכך קבע הרב פראנק שעל מוסדות המדינה השלטוניים להיות כפופים לחוקי התורה וליישמם ואם מתגלה סתירה בין המציאות ההלכתית לבין התנהלות הממשל, הרי שהקביעה ההלכתית היא זו שעומדת לנגד עיניו ולא הדיפלומטיה השלטונית.

הקדמנו נושא זה, אל-אף שמבחינה כרונולוגית הוא בא לאחר קום המדינה, בניגוד למרבית הנושאים הבאים שהתרחשו ערב קום המדינה, זאת משום שיש בסוגיה זו של הרכוש הנטוש חידוד גישתו של הרב פראנק בהשוואה לגישת הרב עוזיאל, וממנה מתבהר היחס של הרב פראנק אל מוסדות השלטון בצורה מיטבית.

בנושא השני, 'מנהג, חברה וקהילה', אנו מנתחים שלוש סוגיות הלכתיות שהמכנה המשותף בניהן הוא יחסו של הרב פראנק לקהילה המתגבשת בארץ ישראל בעת קיבוץ הגלויות.

עם קיבוץ הגלויות עלתה על הפרק שאלת היחס בין הקהילה לבין היחידים, בין שימור מנהגי אבות קדומים לבין איחוד היחידים לקהילה אחת גדולה.

דילמה זו ניכרת במחלוקות הלכתיות שונות בהן חיווה הרב פראנק את דעתו, כגון שאלת שינוי המבטא בתפילה ושאלת איחוד או הפרדת מנהגי השחיטה - היו שטענו שבבואנו לארץ יש ליצור

אחידות בין כל הקהילות השונות ולקבוע מנהג אחד לכולם ובכך להביע את מגמת האחדות לאחר אלפיים שנות גלות.

גישתו של הרב פראנק היוותה את המשך הגישה אותה הוביל הרב אברהם יצחק קוק בסוגיות אלו, וטען שישנה בעיה הלכתית בשינוי ממנהגי אבות, כדוגמת שינוי המבטא בתפילה ואיחוד השחיטה, אלא על כל קהילה וקהילה לשמור על מנהגיה השונים בפני עצמה.

בסוגיה השלישית, 'צירוף הקראים לעדת ישראל', ביקש הרב פראנק לנתק סוגיה זו משאלת עיתוי הזמן של גיבוש הקהילות במדינה. לדבריו, למרות שהממשל החליט לקבץ את נדחי ישראל ובתוכם קהילת הקראים, אין בכך נתינת הכשר לצירופם לעדת ישראל.

גישתו היא, שיש להבחין בין מדינה כקהילה יהודית גדולה שיש להשפיע עליה ככל שניתן באופן של שותפות, לבין מדינה כממשל מוסדי וריבוני שאין לקבל את דבריו ללא תנאים, אלא יש לקבלם בהסתייגות במידה ותואמים הם הדברים לדרך ההלכה.

אשר לכן, יש משקל לקהילות ישראל בעת קיבוץ גלויות בשמירה על מנהגי אבותם, אך אין לראות את החלטת הממשל הריבוני המקבץ את הגלויות כמכשיר קהילות שיצאו מכלל קהל ישראל.

בנושא השלישי, 'לשון עברית - בין יהדות ללאום', אנו בוחנים את גישתו של הרב פראנק ללשון העברית דרך תשובותיו ההלכתיות בנושא זה.

בדברינו אנו מגלים את המשכיות המגמה שראינו עד כה בדברי הרב פראנק ביחס הממשק בין חברה למדינה, ופרק זה הוא מבקש להגדיר סממן לאומי ולהעמידו בהגדרות מסוימות. לדבריו, השפה העברית נושאת סממן לאומי מובהק, אך היא מתייחדת בכך שמבליטה את ההבדל בין היהודי לשאר האומות. בכך, מבקש הרב פראנק להעמיד סממנים לאומיים באור הלכתי-פרופורציונאלי כדי למתן סממנים אלו כדי שלא יגיעו לידי מפגש עם ההלכה.

בנושא הרביעי, 'שירות צבאי', אנו סוקרים את גישתו ההלכתית של הרב פראנק לשירות הצבאי, כאשר בבסיס הדיון עומדת ההגדרה לה מסכים הרב פראנק, שמלחמות ישראל, וביחוד מלחמת השחרור, הן מלחמות מצווה ועל כולם לתרום את יכולתם למאמץ המלחמתי. מאידך, ממאן הרב פראנק לשלוח את בני הישיבות למלחמה מחשש חילון ואי עמידת הצבא בקריטריונים ההלכתיים. בכך שוקל הרב פראנק את שיקוליו של היחיד ברצון לשמור על אורח חייו הדתי ולא את שיקוליה של מדינה ריבונית האחראית על הנעשה בשטחה, שמתוך כך רשאית להחליט ולגייס גם את בחורי הישיבות.

שער שלישי: תורת השמיטה

כחלק משיבת ישראל לארצו החלו לעלות שאלות בדבר קיום המצוות התלויות בארץ. כמענה לצרכים של בני היישוב החדש, אנשי המושבות והקיבוצים, הקים הרב פראנק בית מדרש ללימוד הלכות אלו, רעיון המביע אף הוא את גישתו ליצירת קשר בין תלמידי החכמים לבין ההתיישבות העובדת ובניין הארץ.

פרק זה מחולק לשני נושאים העוסקים בסוגיית השמיטה - היתר מכירה והיתר עבודת הקרקע באמצעות 'גרמא'.

בנושאים אלו אנו בוחנים את גישתו ההלכתית של הרב פראנק מול גישתו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ, בעל 'החזון איש', ממובילי המאבק ההלכתי בישום היתר המכירה.

בפרקים אלו אנו בוחנים את תשובותיהם ההלכתיות של שני אישים אלו, ועוד רבנים שונים שחיוו דעתם בנושאים אלו, במטרה לאפיין את דרך פסיקתו ההלכתית של הרב פראנק.

בשתי סוגיות אלו עולים ושבים המוטיבים המרכזיים אותם ראינו בפרקים הקודמים בגישתו ההלכתית של הרב פראנק, כדוגמת השילוב בין התורה לבניין הארץ המתבטא בלקיחת אחריות לנעשה במושבות ובקיבוצים, החל ממתן הדרכה הלכתית ועד מציאת פתרונות הלכתיים למצבים שונים; התאמת ההלכה למציאות המתחדשת בארץ ישראל; האמונה בגיבוש צביונה הרוחני של המדינה ועוד.

לסיכום, בראש ובראשונה היה הרב פראנק פוסק הלכה, אבל אין ספק שפסיקותיו ההלכתיות מבוססות ונשענות על מגמות ושיקולים אידיאולוגיים הטבועים באישיותו.

אמנם, לרוב אין אזכור לכך בתשובותיו ההלכתיות, בייחוד תשובות בנושא השמיטה שעברו עריכה מחודשת ולעיתים מגמתית, אך במחקר זה ניתן לראות קשר הדוק בין הדיון והמענה ההלכתי לבין השיקולים שהובילו את הרב פראנק למסקנה ההלכתית.